

Recensies

Peter Tammes (red.), *Oostjoodse Passanten en Blijvers. Aankomst, opvang, transmigratie en vestiging van joden uit Rusland in Amsterdam en Rotterdam, 1882-1914* (Amsterdam: Menasseh ben Israel Instituut, 2013), 159 p., ISBN 978-90-815860-8-5

Deze publicatie verscheen als deel 9 in de serie cahiers van het Menasseh ben Israel Instituut. Het instituut richt zich – onder meer met haar publicaties – ‘inhoudelijk op de culturele diversiteit en interculturele dynamiek in de joodse diaspora in het algemeen en die van Nederland in het bijzonder (...)’. Het onderzoek van de historici Peter Tammes, Karin Hofmeester en Justus van de Kamp naar de toestroom van Russische joden naar Nederland gedurende de decennia rond 1900 sluit naadloos aan bij dat streven.

Het cahier begint met een korte inleiding van Peter Tammes over pogroms, anti-joodse wetgeving en andere vormen van uitsluiting van joden in het Russische keizerrijk vanaf het eind van de 19^e eeuw, waarbij hij ook eerder onderzoek naar de komst en opvang van ‘Oostjoden’ in Nederland memoreert. Dan volgt een hoofdstuk van dezelfde auteur over de berichtgeving in de Nederlandse joodse pers – in het bijzonder het *Nieuw Israëlietisch Weekblad (NIW)* – over de verslechterde situatie in Rusland en de oprichting van lokale hulpcomites in Amsterdam en Rotterdam. De daaropvolgende hoofdstukken van Hofmeester en Tammes bieden informatie over de vestiging van ‘Oostjoodse’ (niet uitsluitend Russische) migranten in Amsterdam en Rotterdam. Justus van der Kamp tekent voor een bijdrage over de *Werdegang* van enkele Oostjoodse migrantenfamilies, voordat Tammes in een concluderend hoofdstuk terugkomt op de vraag of en op welke wijze joden uit Oost-Europa ‘een stempel drukten’ op de Nederlandse economie en maatschappij en hij suggesties doet voor verder onderzoek.

Tammes, Hofmeester en Van de Kamp deden zorgvuldig onderzoek, waarbij dat van Tammes en Hofmeester wordt gekenmerkt door een ‘hard core’ kwantitatieve benadering. Zowel de berichtgeving over de pogroms in het *NIW*, als de informatie uit reis- en verblijfpassenregisters van de Amsterdamse en Rotterdamse politie, in combinatie met de vreemdelingen- en paspoortenadministratie en het bevolkingsregister wordt verwerkt tot overzichtelijke grafieken, tabellen, staaf-

diagrammen, kaarten en gepresenteerd in termen van percentages, subculturen en types migratie (kettigmigratie en/of arbeidsmigratie dan wel asielmigratie). Op die manier beschrijven Hofmeester en Tammes de joods Russische migranten 'met betrekking tot herkomst, burgerlijke staat en gezinsvorming, onderlinge verwantschap, beroepsuitoefening, vestiging, verblijf en naturalisatie.'

Omdat deze aanpak weinig inzicht geeft in 'de ervaringen en verwachtingen van deze landverhuizers zelf' volgt nog een hoofdstuk van Van de Kamp, die een heel andere benadering hanteert. Aan de hand van biografische schetsen volgt hij een aantal Russisch-joodse families, die in Nederland succesvol en bekend werden: de voorouders van Abel Herzberg en Ety Hillesum, de zakenlui Tuschinski, Cohn (wijnhandel), Rafalowicz (RAF geluidsinstallaties), opperrabijn Schuster, en de Paktor & Jäger's (o.a. textiel - die het onderzoek voor deze bundel financieel mogelijk hebben gemaakt). Zijn bijdrage bevat intrigerende informatie die de auteur uit diverse bronnen bijeen heeft vergaard, maar het geheel blijft enigszins anekdotisch. Dat komt wellicht doordat de vraag waarmee Van der Kamp zijn bijdrage begint - namelijk of het succes van zijn historische personages uitzonderlijk was, dan wel een gevolg van bijzondere ondernemingszin die hen vanuit Oost-Europa naar Nederland bracht - niet beantwoord kan worden, al helemaal niet zonder vergelijking met andere geslaagde en minder geslaagde joodse en niet-joodse migranten.

De beperking tot joodse migranten uit Oost-Europa en 'de' joodse gemeenschap in Nederland vormt een probleem voor de vragen die in deze bundel en in de afzonderlijke hoofdstukken worden gesteld. Dat komt al direct naar voren in hoofdstuk 2 over de berichtgeving in het *Nieuw Israëlietisch Weekblad* over antisemitische maatregelen in het Russische keizerrijk en de opvang van gevluchte joden uit het oosten in Nederland. Tammes wil allereerst de vraag beantwoorden 'in hoeverre de joodse gemeenschap op de hoogte [was] van de pogroms en anti-joodse maatregelen in Rusland' en van hun komst naar Nederland. Ten tweede vraagt hij zich af 'in hoeverre de joodse Oost-Europes joden als vreemden gezien [werden]' en tot slot hoe Oostjoden werden opgevangen in Amsterdam en Rotterdam. Bij het zoeken naar antwoorden op deze (voor een enkel hoofdstuk wel zeer uiteenlopende) vragen, is het allereerst nodig om inzicht te geven in wie nu eigenlijk de lezers waren van het *NIW*. Kan deze lezerskring wel gelijkgesteld worden aan 'de' joodse gemeenschap in tijden van een versterkte assimilatie van joden in de Nederlandse samenleving? Is het niet noodzakelijk om na te gaan welke andere nieuwsorganen door Nederlandse joden werden gelezen en hoe daarin verslag werd gedaan van de uitsluiting en vervolging in Oost Europa en de opvang in Nederland om de gestelde vragen te kunnen beantwoorden?

Ook bij het lezen van de andere hoofdstukken wordt keer op keer de vraag opgeroepen of dit onderzoek naar het migratieproces en de opvang van joden uit

Oost-Europa in Nederland meer inzicht verschaft, wanneer het geplaatst wordt binnen de bredere context. Wanneer de opvang en het verblijf in Nederland gezien wordt als deel van een migratiecircuit of een transnationale beweging van joden en niet-joden in Europa en overzee. Te meer omdat zowel Hofmeester als Tammes suggereren dat het zeker niet alleen ging om asylmigratie, maar evenzeer om arbeidsmigratie, al dan niet gecombineerd met kettingsmigratie. En ook omdat nogal wat Russisch-joodse migranten terugkeerden naar het land van herkomst. Daarmee biedt deze recensie tevens een suggestie voor vervolgonderzoek, naast de voorstellen die daar in de concluderende opmerkingen van Peter Tammes al voor worden gedaan.

Barbara Henkes (Rijksuniversiteit Groningen)

David E. Nye, *America's Assembly Line* (Massachusetts: The MIT Press, 2013), 338 p., ISBN 978-0-262-01871-5

Op 28 mei 1930, ruim een half jaar na het begin van de Grote Depressie in de Verenigde Staten, noteerde de invloedrijke Amerikaanse schrijver Sherwood Anderson in *The Nation* het volgende over een Ford-fabriek in New Orleans en de lopende band: 'You feel it when you go in. You feel rigid lines. You feel movement. You feel a strange tension in the air. There is a quiet terrible intensity. And always the belt moves. It keeps moving. The men and even the boss feel that the belt is God'.

De lopende band was een uitvinding die een revolutie betekende in het industrialisatieproces, welvaart en ongekende consumptiemogelijkheden bracht voor miljoenen mensen, maar tegelijkertijd het symbool is geworden van een uitbuitend kapitalisme, dat mensen afstompt, hen hun zelfstandigheid ontnemt, milieuverontreiniging veroorzaakt en arbeiders reduceert tot radertjes in een grote, steeds maar sneller draaiende machine. Zoals een werknemer van Ford het omschreef: 'When I come in the gate in the morning, I throw off my personality and assume a personality which expresses the institution of which I am a part. I keep just enough consciousness to operate my body as a machine'.

Die dubbele associatie met de lopende band en zeker de wisselende waardering voor deze uitvinding, bestaat feitelijk al zolang als deze bestaat, stelt David E. Nye in zijn prachtige, met veel oog voor detail en de menselijke maat geschreven *America's Assembly Line*. Nye, die eerder positief ontvangen studies schreef over de elektrificatie van Amerika en techniekgeschiedenis, ontwijkt daarbij op handige wijze de deterministische valkuil de lopende band te zien als iets dat er plotseling